Reviews

Бәяләмә һәм күзәтүләр

Рецензии и обзоры

DOI: 10.26907/2311-2042-2019-13-2-160-168

**REVIEW OF ERZHAN ALKAYA AND ZOYA KIRILLOVA'S
MONOGRAPH "KREŞİN TATAR TÜRKÇESİ (DİL. TARİH. KÜLTÜR). –
İSTANBUL: KESİT YAYINLARI, 2018. – 670 p."**

Ferit Yusupovich Yusupov,
Centre for the Development of Traditional Culture
Ministry of Culture of the Republic of Tatarstan,
66/33 Pushkin Str., Kazan, 420015, Russian Federation,
ferits@yandex.ru.

The monograph under review is called "Kreşin Tatar Türkçesi (Dil. Tarih. Kültür)". – Istanbul: Kesit yayınlari, 2018. – 670 p. ("Baptized Tatars (Language. History. Culture)" – Istanbul: Kesit Publishing house, 2018. – 670 p.). It was published in Istanbul in Kesit Yayınları publishing house. One of its authors, Professor, Head of the Department of Modern Turkic Languages and Literature at the University of Firat (Turkey, Elazig) Erzhan Alkaya, is known throughout the Turkic world and the general scientific community of Tatarstan for his works on the Tatar language and Tatar dialectology. The other author is Zoya Kirillova - Associate Professor in the Department of General Linguistics and Turkology at Kazan (Volga region) Federal University. The problems of language and history of Kryashens are investigated in this book, based on rich scientific and factual material. Special attention is paid to the complicated history of the Kryashens, and the formation of ethnic and religious groups of the Tatar nation. Quite clearly the book describes the activities of the baptized Tatar community. The demographic data is presented in the historical context. The article analyzes the dialects of ethnographic groups common in the neighboring national republics and regions, bordering the Republic of Tatarstan. When describing territorial dialects, the authors use the systemic-synchronous method, which allows them to show their current state and functionality. Each chapter of the book has reasonable arguments and conclusions.

The Appendix contains rich linguistic material, samples of folk culture, ethnographic studies, numerous photographs, which make it possible to realize the spiritual and material culture of the baptized Tatars.

Key words: Tatars, Kryashens, baptized Tatars, ethnic groups of the baptized Tatars, dialects of the baptized Tatars, history of the baptized Tatars.

Erzhan Alkaya was born in 1973 in Elazig, primary, secondary schools, and Lyceum, in 1990 the Eastern part of Turkey. After graduating from he entered the Department of the Turkish language

and literature of Firat University. In 1994–1996 he taught the Turkish language at a school in the Nydinsky region. In 1996, he defended his thesis on “Şeyyad İsa, Ahvâl-i Kiyâmet (Metin-Inceleme-İndeks)” under the guidance of the famous Turkish linguist, Professor Ahmet Buran. In 2002, he defended the thesis on “Kuzey Türk Grubu Lehçelerinde Edatlar / Auxiliary vocabulary groups in the Northern group of the Turkish languages”, in 2014, the doctoral thesis on “The Mishar Tatar Turkish language” followed. Since 2004, his scientific activity was connected with Firat University, where he first worked as an Assistant Professor, then an Associate Professor. Since 2015, Erzhan Alkaya has been a Professor and the Head of the Department of Modern Turkic Languages and Literature of Firat University. Erzhan Alkaya is the author of 12 books and numerous articles, he devoted his research work to modern Turkic languages, especially the Kipchak languages. Tatar readers are well acquainted with his books “Groups of Auxiliary Words in Northern Turkic Languages” (Elazığ, 2007), “Tatar Turkish Language of Siberia” (Ankara, 2008), published in 2008 in Turkish publishing house of Turkish Studies, “The Tatar Language of Mishars” (Turkey), published in 2014 in Istanbul by Kesit publishing house.

Zoya Kirillova was born in 1974 in Tatarstan. After successful graduation from high school she entered the Faculty of Tatar Philology, History and Oriental Languages of Kazan State University. In 1996, she started working at Kazan State University in the Department of Tatar as a Foreign Language. In 1996–1997, she taught Tatar at the Department of Altai Languages at the University of Szeged in Hungary, in 1997 - at the Free University of Berlin. In 2000, she completed her postgraduate course at Kazan University and defended her thesis. Zoya Kirillova is a Tatar of Kryashen nationality - the author of two monographs on the Tatar language, ten textbooks, more than 150 scientific articles. Now Zoya Kirillova is an Associate Professor in the Department of General Linguistics and Turkology of Kazan (Volga region) Federal University.

Kryashen Tatars. Who are they?

The complexity of the dialect and speech systems of the language proves, first of all, that various ethnic groups took part in the formation of the nation speaking this language, or for many years they were under its strong influence. A classic example of this is the Tatar language. Since ancient times, the Tatars exchanged traditions and customs

with neighboring nations, as well as increased in number at the expense of other peoples who inhabited their state. The ancient Bulgars, who are considered to be the ancestors of the Tatars, living in the North Caucasus on the shores of the Caspian sea, did not achieve their dreams of freedom and well-being after they had left the Khazar Kaganate. The Khazars could not forgive the Bulgars their move. They were considered to be the destroyers of the khanate, and had to be returned. In a short time of independent life the Bulgars became one of the leading nations in the Eurasian space. During the 10th anniversary celebrations of the Ancient Bulgarian state the Khazars poisoned Kubrat Khan. Rich people who did not want to return to the Khazar khanate were kidnapped with their people and cattle. Tired of these misfortunes the Bulgars left the warm steppes, in which they had lived for centuries, and moved North along the Volga river. The beautiful nature of the Volga region was very favorable for the Bulgars who were engaged in farming.

The Bulgars who arrived in the basin of the Middle Volga and Lower Kama quickly found a common language with the ancient ancestors of the modern Finno-Ugric peoples who inhabited those lands at that time. There are no known cases of conflicts and wars between the Volga Bulgars and the local peoples of the region in the history. It should be assumed that the Volga Bulgars, who had a high cultural and economic level, exerted a strong influence on the local people. During the Golden Horde and then the Kazan khanate, most of the local peoples merged with the Bulgar-Tatars who had moved to the territory of these regions. In 922, a part of them adopted Islam denying their pagan heritage.

When it comes to the fact that the Volga Bulgars accepted Islam, one might think that all the peoples, living in Volga Bulgaria, simultaneously became Muslims. Only after many centuries it became clear that it was not so. Let us remember the Chuvash, who formed a significant part of the Volga Bulgaria population. Where were they when everyone else accepted Islam? It means such groups were not only among the Chuvash. How could the Turkic-speaking peoples, the Kryashen Tatars in the future, preserve their “religion” for 5–6 centuries? To answer these questions it is necessary to be well aware of the Kryashen Tatars’ ethnogenesis. The authors of the estimated monograph offer the reader three versions, trying to explain the origin of the Kryashens. According to the first version, the Kryashen Tatars are the ancestors

of the Tatars who had become Muslims before Kazan was conquered. In this case we should not forget that most of those Muslims eventually returned to their religion after the religious Amnesty of the Empress. According to the second version, the Kryashens are the grandchildren of the Bulgars who did not accept Islam in the 4th-14th centuries, as well as the Nogais who profess Christianity. Unfortunately, there is no evidence substantiating these facts in historical documents. According to the third version, the baptized Tatars are the Christian Tatars, who appeared during the russification and christianization of Muslims, as well as all the peoples of the Volga region. To confirm this hypothesis, it is worth noting that part of the Kryashen Tatars was once Finno-Ugric tribal peoples, who eventually lost their language while living among the Bulgarian and Kazan Tatars. Researchers, studying the Kryashen dialects, explain some features in their speech as a Finno-Ugric substrate. For example, Turkic languages are not characterized by a labial sound [a]. This feature is inherent only in the Tatar and Uzbek languages. It entered the Uzbek language under the strong influence of the Persian language, and in Tatar it remained as a Finno-Ugric substrate. In the development of the Tatar language this phenomenon first appeared in the Near Kazan dialect, on which the Tatar literary language is based. Since ancient times it has been adopted as a literary language in the region of Finno-Ugric tribes' compact residence. These and other similar features indicate that some Kryashen groups possess Finno-Ugric origins. On the contrary, the pronunciation of the sound [a] with a distinctive shade in comparison with other vowels clearly indicates that the Kryashen Tatars were in close contact ancient Turkic languages. The authors of the monograph under review associate various pronunciation variants of some sounds in the Kryashen dialects with the processes mentioned above. This confirms that non-Turkic peoples also participated in the formation of the Kryashen Tatars.

The main part of the monograph is devoted to the scientific description of the Kryashen Tatar dialects. We can say it is excellently performed. The authors, like the authors of the previous works, believe that the Kryashen Tatars have the following groups and dialects. Most of them are spread on the territory of the Republic of Tatarstan: 1) the Near Kazan Kryashens and Zakashansky kryashenskiy dialect; 2) the mountain Kryashens and mountain kryashenskiy dialect; 3) the Kryashens of Chistopol and Chistopolsky

kryashenskiy dialect; 4) the Nagaibaksky Kryashens (or Nagaybaksky) and Nagaybaksky kryashenskiy dialect; 5) the Kryashens of Nizhnekamsk and Nizhnekamsk kryashenskiy dialect. The status of the last group of the Kryashen dialects is quite controversial, its formation as an independent dialect is not fully confirmed.

We will not discuss independent dialects here but study the language areal covering a rather large region. Dialectological atlas materials do not indicate that there are isoglosses or groups of isoglosses very different from each other in this region. The isoglosses, given in the Atlas, are not opposed to other Kryashen dialects, but are their continuation. Dialectology and materials of linguistic geography show that the Kryashen dialects are generally unambiguous. Therefore, we can say that only the dialect of the Chistopol Kryashens possesses features peculiar to the Mishar dialect of the Tatar language.

It should be noted that a wealth of scientific research has been conducted on the dialects of the Kryashen Tatars. Special attention in this area should be paid to the works of our respected mentor – Naziya Burkhanova. In the course of studying the Tatar dialects spread beyond Kazan, she accumulated rich material about the dialects of the Kryashen Tatars and proposed the principles of grouping these dialects, based on phonetic and grammatical features. Flera Bayazitova was the first to study the dialects of Kryashen Tatars in the lower basin of the Kama River by using the method of linguistic geography. She created a linguistic Atlas of the region. In 1986, as a result of lengthy research, she published a monograph "Dialects of the Tatars-Kryashens in Comparative Coverage" and numerous articles on the spiritual and material culture of the Kryashens-Tatars in Moscow publishing house "Nauka". F. Yu. Yusupov, studying the dialect of the Nagaibak Tatars, common in the Chelyabinsk region of Russia in comparison with the dialects of the southern Urals and the Urals, prepared a linguistic Atlas of the region and published articles on the dialects of the Nagaibak Tatars. The monograph of Erzhan Alkaya and Zoya Kirillova on the Kryashen Tatars is based on the above mentioned material, in addition, the authors enriched these studies with their personal observations and original thoughts.

The monograph describes in detail the phonetic system of the Kryashen Tatars' dialects. While covering the linguistic aspects of the dialects, the authors turn to the methods, used in the study of languages that do not have written sources. There-

fore, the students can clearly see the dialects of the Kryashen Tatars as a full-fledged system. As a result, the structure of the dialects resembles the structure of academic grammars. Of special importance in this chapter is the description of the dialectal system of sounds closely connected with the ancient Turkic language. This historical-comparative approach, unfortunately, has remained one of the weakest sides of Tatar dialectology to the present day. The other achievement of the monograph is the section on the Kryashen dialects' word formation. This area is not found in Tatar dialectology either. Unfortunately, Tatar dialectologists in general have failed to single out the models of word formation in the dialects. The description of word groups in the Kryashen dialects is given in terms of grammatical meanings + grammatical forms accepted in linguistics. This certifies to a profound academic education of the authors.

The authors of the monographs using their personal materials and the works published earlier have come to the conclusion that the Kryashen Tatars' dialects are very close to each other and have much in common with other dialects of the Tatar language according to the key indicators. On the basis of rich linguistic material, collected on territorial dialects, the authors come to the conclusion that these dialects do not possess the status of an independent language. Their features, distinctive from the Tatar literary language, should be evaluated only as territorial features of different groups. These opinions of our scientists coincide with the opinion of experts in the field of general linguistics and sociolinguistics. In their opinion, not every language can have its own system of dialects. In order to determine the system of dialects or dialects of a particular language, it is necessary to determine the features of the distribution area of the language in relation to the tiers of the language. If these features are systematically opposed to the dialects of residents from other regions, they are regarded as independent dialects of this language. An

important condition for the confrontation of systems is that it is intended for all tiers of the language (the system of sounds, systemic sound shifts, grammatical structure, oppositions in certain groups of vocabulary...). In the case of non-system nature of these contradictions, these phenomena should be considered only as features related to the geographical or economic specifics of the region, or as personal features of individuals, rare archaisms or neologisms invented by famous people. If the differences, observed in the dialect, do not exceed 40% in relation to the reference language, these differences are characteristic of the dialect or patois. With the volume of such phenomena up to 50–70%, this language should be considered as a “brother - language” (language of the same origin) in relation to the linguistic standard with which it is compared. With territorial differences of 70% or more, it is perceived as the language of another system. The common elements in the Kryashen Tatars' dialects, when compared to other dialects of the Tatar language and in relation to the literary language, constitute more than 90%.

By researching the hypothesis of the Tatars-Kryashens' origin from a scientific point of view, by comparing their lives with other groups of the Tatar people, by using historical-comparative and systemic-synchronous methods in studying their dialects, the authors have come to the conclusion that the Kryashen Tatars are a religiously distinctive group of the Tatar people. From the dialectal point of view they can be divided into the Kazan (Middle) and Mishar dialects. The scientific monograph of Erzhan Alkaya and Zoya Kirillova “Kreşin Tatar Türkçesi (Dil. Tarih. Kültür)”. - Istanbul: Kesit yayınları, 2018) - should be regarded as an outstanding achievement of Turkic and Tatar linguistics. Based on new research methods and with its in-depth analysis of linguistic materials, it will serve as an example for studying languages of different systems.

**ERCAN ALKAYA, ZOYA KIRILLOVA «KREŞİN TATAR TÜRKÇESİ
(DİL. TARİH. KÜLTÜR)» (İSTANBUL: KESİT YAYINLARI, 2018. 670 s.)
МОНОГРАФИЯСЕНӘ БӘЯЛӘМӘ**

Ферит Йосыф улы Йосыпов,

Республика традицион мәдәниятне үстерү үзәге,
420015, Россия, Казан ш., Пушкин ур., 66/33 нче йорт,
ferits@yandex.ru.

Бәяләмәдә төрки дөньяга һәм Татарстан фәнни жәмәгәтьчелегенә татар теле, аның диалектлары, этник төркемнәре буенча үзенә бай һәм тирән мәгълүмати монографияләре белән яхшы таныш булган Фырат (Төркия) университеты профессоры, хәзерге төрки телләр һәм әдәбиятлары бүлгәсә мәдире Әржан Алкая һәм Казан (Идел буе) федераль университетының гомуми тел белемә һәм тюркология кафедрасы доценты Зоя Кириллова авторлыгында 2018 елда Истанбул шәһәренә Кәсит нәшриятында басылып чыккан «Керәшен татарлары (Тел. Тарих. Мәдәният)» дигән монографиясенә тирән анализ ясага. Ф. Йосыпов монография авторларының, «керәшен проблемасы»н чишкәндә, комплекслы алымнар кулланып, тирән һәм исбатланган дәлилләргә килүләре турында яза. Китапта керәшен татарларының тарихы, керәшен жәмәгәтьчелегенә узганы һәм хәзерге чорлардагы эшчәнлегә, яшәгән жирләре, керәшен татарларының төрле чорлардагы сан исәбе, аларның атаклы кешеләре һәм бигрәк тә керәшен татарларының сөйләшләре турында бай мәгълүмат бирелә. Әйтергә кирәк, авторлар, тикшерү барышында системалы-синхрон метод куллану бәрабәрәнә исбатланган фикерләре аркылы, дәрәс нәтижеләргә килгәннәр. Хезмәтне бәяләү дәвамында авторларның тагын бер уңышлы алымнарын билгеләми булмый. Алар фикерләрен дәлилләү фактлары буларак, керәшен татарлары сөйләшләреннән алынган текстларны, халык әдәбияты үрнәкләрен, этнографик этюдларны, фоторәсемнәрен дә киң кулланганнар һәм шулар хисабына китапның фәнни һәм мәгълүмати кыйммәтен тагын да арттыруга ирешкәннәр. Шуны да асызыкларга кирәк: ошбу китап гомуми тюркология, татарика фәннәрен үстерүгә зур өлеш кертүче хезмәт буларак бәяләнәргә лаеклы.

Төп төшенчәләр: татарлар, керәшен татарлары, керәшен татарларының этнографик төркемнәре, керәшен татарлары сөйләшләре, керәшен татарлары тарихы.

Әржан Алкая 1973 елда Төркиянең көнчыгыш тарафында урнашкан Элазыг шәһәрәндә туган. Анда башлангыч, урта мәктәп һәм лицейны тәмамлап, 1990 елда Фырат университетының төрек теле, әдәбияты бүлгәсә укырга керә. 1994–1996 елларда Нигдә өлкәсендә мәктәптә төрек теле укыта. 1996 елда атаклы төрек теле белгече профессор Әхмәт Буран житәкчеләгендә язылган «Şeyuad İsa, Ahvâl-i Kiyâmet (Metin-İnceleme-İndeks)» исемле диссертациясен, 2002 елда «Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar/Төрөк телләренә төньяк төркемдә ярдәмчә сүз төркемнәре» исемле диссертациясен, 2014 елда «Татар мишәр төрекчәсә» дигән темага докторлык диссертациясен яклай. 2004 елдан аның фәнни эшчәнлегә Фырат университеты белән бәйләнгән, ул анда башта доцент ярдәмчәсә, аннары доцент вазифаларын башкара. 2015 елдан башлап Әржан Алкая – Фырат университетының хәзерге төрки телләр һәм әдәбиятлар бүлгәсә профессоры һәм мәдире. Үзенә фәнни ижатын хәзерге төрки

телләргә, аеруча кыпчак телләренә багышлаган Әржан Алкая – 12 китап һәм күп санлы мәкаләләр авторы. Татар укучысы аның «Төньяк төрки телләрдә ярдәмчә сүз төркемнәре» (Элазыг, 2007), 2008 елда Төркиянең Turkish Studies нәшриятында (Әнкара, 2008) басылып чыккан «Сибиря татар төрекчәсә», 2014 елда Истанбулда Kesit нәшриятында дөнья күргән «Татар мишәр төрекчәсә» китаплары аша яхшы белә.

Зоя Кириллова 1974 елда Татарстанда туган. Урта мәктәпне уңышлы тәмамлаганнан соң, Казан дәүләт университетының татар филологиясә, тарихы һәм көнчыгыш телләр факультетына укырга керә. 1996 елда Казан дәүләт университетының татар телен чит тел буларак укыту кафедрасында эшли башлай. 1996–1997 елларда Венгриянең Сегед университеты Алтай телләре бүлгәсә, 1997 елда Берлинның Азат университетында татар телен укыта. 2000 елда, Казан университетының аспирантурасын тәмамлап, кандидатлык диссертациясен яклай. Чыгышы

белән керәшен татарларыннан булган Зоя Кириллова – татар теле буенча ике монография, 10 дәреслек, 150дән артык фәнни мәкалә авторы. Хәзерге көндә Зоя Кириллова – Казан (Идел буе) федераль университетының гомуми теле белеме һәм тюркология кафедрасы доценты.

Керәшен татарлары. Кемнәр алар?

Телләрнең диалект яки сөйләш системалары катлаулы булулары, беренче чиратта, шул телдә сөйләшүче халыкның формалашуында төрле этник төркемнәр катнашуы яки күп еллар бие аларның көчле йогынтысы астында булулары турында сөйли. Татар теле моның классик мисалы булып тора. Тарихның бик борынгы чонгылларыннан башлап, татарлар күрше кавемнәр белән тел, гадәт алмашып кына яшәмәгәннәр, бәлки, тора-бара, үз дәүләтләре эчендә яшәгән башка халыклар исәбенә дә арта торганнар. Хазар дингезе буйларында, Төньяк Кавказ туфракларында яшәгән татарларның бабалары булып саналган борынгы болгарлар, Хазар Каганатын ташлап чыгып киткәннән соң да, хыялланган иреклекләренә, иминлекләренә ирешмәгәннәр. Хазарлар болгарларның бу гамәлләрен һич кенә дә гафу итмәгәннәр. Аларны ханлыкны таркатучылар итеп санаганнар, төрле юллар белән болгарларны үзләренә ханлыкларына кире куып кайтарырга тырышканнар. Кыска гына вакыт мөстәкыйль яшәү шартларында, болгарлар Евразия киңлекләрендә алдынгы дәүләтләр рәтенә чыкканнар. Борынгы Болгар дәүләтенә 10 еллык юбилей мәжлесендә хазарлар Кубрат ханны агулап үтергәннәр. Хазар ханлыгына кире кайтырга теләмәгән бәкләрне халыклары һәм маллары белән урлап киткәннәр. Бу хәлләрдән гажиз булган болгарлар, күп гасырлар бие гомер кичергән жылы туфраклы далаларын ташлап, Идел елгасы буйлап төньяк тарафка күчә башлаганнар. Идел буеның гүзәл табигате терлекчелек белән шөгыльләнгән болгарлар өчен бик уңай булган.

Урта Идел, Түбән Кама бассейнына килеп урнашкан болгарлар ул вакытларда бу тирәнен үз халкы булган хәзерге фин-угыр халыкларының борынгы бабалары белән бик тиз урта тел тапканнар. Тарихта Идел болгарлары һәм шул төбәкнең жирле халыклары арасында низаг, сугыш чыгу очраklары билгеле түгел. Мәдәни һәм икътисади яктан югары дәрәжәдә булган Идел болгарларының жирле халыкларга тәсире көчле булгандыр дип фараз итәргә кирәк.

Алтын Урда, соңрак Казан ханлыгы чорларында жирле халыкларның күпчелеге бу якларга күчеп килгән болгар-татарлар арасында эреп бетә башлаганнар. Аларның бер өлеше, 922 елдан башлап, мәжүсилектән ислам диненә күчә торганнар.

Идел болгарларының ислам динен кабул итүләре турында сүз барганда, Идел Болгарстанында яшәгән барлык халыклар да бер үк мәлне мөселман булып киткәннәр дип уйлавыбыз мөмкин. Бу вакыйгаларга күп гасырлар үткәннән соң гына моның алай ук булмаганлыгы ачыклана башлый. Идел Болгарстаны халкының шактый зур өлеше төшкер иткән чувашларны гына искә төшерик. Башкалар ислам динен кабул иткәндә, болар кайда калган соң? Димәк, андый төркемнәр бер чувашлар гына булмаган. Килчәктә керәшен татарлары булып формалашачак төрки телле кавемнәр V–VI гасыр дәвамында ничек итеп үзләренә «диннәрен» саклап кала алганнар икән? Бу сорауларга җавап бирү өчен, керәшен татарлары этногенезын яхшы итеп күз алдына китерергә кирәк, әлбәттә. Баяләнә торган монографиянең авторлары, керәшеннәрнең килеп чыгышын аңлатырга омтылып, укучыга өч версия тәкъдим итәләр. Беренче версия буенча, керәшен татарлары – Казанны алганчы ук мөселман булган татарларның варислары. Ләкин бу очракта әлеге мөселманнарның күпчелек өлеше вакыт үтү белән кире үз диннәренә кайтулары, Әби патшаның дини амнистиясе турында да истән чыгарырга ярамый. Икенче версия буенча, керәшеннәр – IV–VI гасырлардан алып XIV гасырга кадәр мөселман булмаган болгарларның, нугайларның христиан динен кабул итүчеләрнең оныклары. Кызганычка каршы, бу хәлләр беринди тарихи документларда да үзенә чагылышын таппаган. Өченче версия буенча, керәшен татарлары мөселман татарларны һәм Идел буенда яшәүче барлык халыкларны да руслаштыру, христианлаштыру сясәте барышында дини яктан изоляцияләү нәтижәсендә барлыкка килгән христиан динле татарлар дип карала. Керәшен татарларының бер өлеше кайчандыр фин-угыр нәселле халыклар булуы, тора-бара, болгар һәм казан татарлары арасында үз телләрен югалтып, татар теленә күчүләре турындагы гипотеза да игътибарга лаек. Керәшен татарлары сөйләшләрен өйрәнүчеләр сөйләшләрдә урын алган кайбер үзенчәлекләренә фин-угыр субстраты буларак аңлатырга тырышалар.

Мәсәлән, төрки телләр өчен иренләштерелгән [а] авазы хас түгел. Мондый үзенчәлек бары тик татар һәм үзбәк телләре өчен генә хас. Үзбәк телендә ул фарсы теленең көчле йогынтысы аша кергән, татар телендә исә фин-угыр телләренең субстраты буларак сакланып калган. Татар теленең таралыш ареалында бу күренеш, беренче буларак, татар әдәби теле нормасына нигез булып торган казан арты сөйләшләрәндә, борын-борыннан фин-угыр кабиләләре күпләп яшәгән төбәктә барлыкка килеп, тора-бара, әдәби әйтелеш буларак кабул ителгән. Әлегә һәм шуңа охшаш үзенчәлекләр кайбер керәшен төркемнәренең фин-угыр тамырларынан килүләре турында дәлил булып торалар. Киресенчә, [а] авазын башка сузык авазлар төсмереннән башка ачык итеп әйтү керәшен татарларының борынгы төрки тел белән бик борынгы заманнарда ук килгән бәйләнешләре турында сөйли. Бәйләнә торган монография авторлары да керәшен сөйләшләрәндә кайбер авазларның әйтелешендә төрле вариантларының чагылыш табуын югарыда сөйләнгән процессларга бәйләп аңлаталар. Бу күренешләр керәшен татарларның формалашуында төрки булмаган кавемнәренң дә катнашы булуы турында сөйли.

Монографиянең төп өлеше керәшен татарларының сөйләшләрән фәнни тасвирлауга багышланган. Ул бар яктан да мөһим башкарылган дип әйтәсе килә. Авторлар, аларга кадәр язылган хезмәтләрнең авторлары кебек үк, керәшен татарларының түбәндәге төркемнәре һәм сөйләшләре бар дип исәплиләр. Аларны күбесе Татарстан Республикасы территориясендә таралган: 1) казан арты керәшеннәре һәм казан арты керәшен сөйләше; 2) тау ягы керәшеннәре һәм тау ягы керәшен сөйләше; 3) чистай керәшеннәре һәм чистай керәшеннәре сөйләше; 4) нагайбәк керәшен татарлары (яки нагайбәкләр) һәм нагайбәк татарлары сөйләше; 5) түбән кама керәшеннәре һәм түбән кама керәшен сөйләшләре. Соңгы төркем керәшен сөйләшләрәненң статуслары шактый бәхәслә, аларның мөстәкыйль сөйләш буларак формалашуы тиешенчә расланып бетмәгән. Без биредә мөстәкыйль сөйләш турында түгел, бәлки шактый зур территорияне үз эченә алган тел ареалы турында гына сүз алып барырга тиешбез. Диалектологик атлас материаллары да бу төбәктә бер-берсеннән нык аерылып торган изоглоссалар яки изоглоссалар бәйләме булуын күрсәтми, атласта китерелгән изоглоссалар башка керәшен сөйләшләрәнә

калма-каршы куелмый, бәлки аларның давамы гына булып тора. Диалектология һәм лингвистик география материаллары керәшен сөйләшләрәненң, нигездә, бер характерда булганнарын күрсәтә. Бу унайдан без бары тик чистай керәшеннәре сөйләшендә татар теленең мишәр диалектына хас билгеләр булуын гына әйтеп китә алабыз.

Керәшен татарлары сөйләшләре турында моңа кадәр дә бай фәнни әдәбият булуы турында да әйтергә кирәк. Әлегә өлкәдә хөрмәтле остазыбыз Наҗия апа Борһанова хезмәтләре аеруча игътибарга лаек. Ул Казан артында таралган татар сөйләшләрән өйрәнү барышында, керәшен татарлары сөйләшләре турында да бай материал туплый, керәшен татар сөйләшләрән фонетик, грамматик үзенчәлекләреннән чыгып төркемләү принциптарын тәкъдим итә. Флера Баязитова Кама елгасының түбән бассейнында таралган керәшен татарлары сөйләшләрән, беренче булып, лингвистик география методы белән өйрәнә, төбәкнең лингвистик атласын төзи, күп еллар бие алып барган фәнни эзләнүләренң нәтиҗәсе буларак, 1986 елда Мәскәүдә «Наука» нәшриятында «Говоры татар-крәшен в сравнительном освещении» исемле монографиясен, керәшен татарларының рухи, материал мәдәниятенә багышланган күп санлы мәкаләләрен бастыра. Ф. Ю. Юсупов, Россиянең Чиләбе өлкәсендә таралган нагайбәк татарларының сөйләшен Көнъяк Урал һәм Урал арты сөйләшләрәнә мөнәсәбәттә өйрәнә, төбәкнең лингвистик атласын эзерли, нагайбәк татарлары сөйләшенә багышланган мәкаләләрен бастырып чыгара. Әрҗан Алкая һәм Зоя Кириллованың керәшен татарларына багышланган монографиясендә югарыда санап үтелгән материаллар тиешенчә чагылыш таба, моннан тыш, авторлар әлегә проблеманы шәхси күзәтүләре һәм үзенчәлекле фикерләре белән баетканнар.

Монографиядә керәшен татарлары сөйләшләрәненң фонетик системасы гаять дәрәҗәдә тирән итеп тасвирланган. Китапта сөйләшләрәненң тел күренешләрән яктыртканда, авторлар язмалары булмаган телләрен өйрәнгәндә кулланыла торган методларга мөрәҗғәгать иткәннәр. Шуңа күрә укучыларның күз алдында керәшен татарлары сөйләшләре тулы бер система буларак килеп баса. Нәтиҗәдә сөйләшләрәненң төзелеше академик грамматикалар структурасын хәтерләтә. Бу бүлекнең тагын бер уңай ягына аеруча басым ясап узасы килә: биредә сөйләшнә авазлар

системасын тасвирлау борынгы төрки тел белән тыгыз бәйләнештә алып барыла. Бу тарихи-чагыштырма алым, кызганычка каршы, татар диалектологиясенә бүгенге көннәргә кадәр дәвам иткән иң зәгыйфь якларының берсе булып кала бирде. Керәшен сөйләшләренең сүз төзелеше (ясалыш) бүлеген дә монографиянең чираттагы уңышларыннан берсе итеп санарга кирәк. Бу өлкә дә татар диалектология фәнендә үзенең урынын таба алмады. Кызганыч, татар диалектологлары сөйләшләрдәге сүз ясалыш (төзелеш) модельләрен бөтенләй күрмәмешкә салыштылар. Керәшен сөйләшләрендәге сүз төркемнәрен тасвирлау тел белеме фәнендә кабул ителгән грамматик мәгънә + грамматик форма берлеге кысаларында алып барыла. Бу авторларның тирән академик хәзерлекләре турында сөйли.

Монография авторлары үзләреннән алда басылган хезмәтләргә, шәхси материалларына таянып, керәшен татарлары сөйләшләренең бер-берләренә бик якын булулары, төп күрсәткечләре ягыннан татар теленең башка сөйләшләре белән зур уртаклык күрсәтүләре турындагы нәтижеләргә киләләр. Авторлар, территорияль сөйләшләр буенча тупланган бай лингвистик материалга таянып, әлеге сөйләшләр мөстәкыйль тел статусын тәшкит итмиләр, татар әдәби теленнән аерылып торган күренешләре бары тик төрле төркемнәрен территорияль билгеләре буларак кына бәяләнергә тиеш дигән нәтижәгә киләләр. Галимнәребезнең әлеге фикерләре гомуми тел белеме, социолингвистика өлкәләрендә эшләүче белгечләрнең карашлары белән дә туры килә. Аларның фикеренчә, һәр телнең дә үз диалект системасы булмаса мөмкин. Билгеле бер телнең диалектлар яки сөйләшләр системасын ачыклау өчен, беренче чиратта, бу телнең таралыш ареалындагы үзенчәлекләрен тел ярусларына мөнәсәбәттә ачыклап чыгарга кирәк. Әгәр дә бу үзенчәлекләр башка төбәктә яшәүчеләр сөйләшләренә системалы рәвештә капма-каршы куелса, бу сөйләшләр әлеге телнең мөстәкыйль сөйләшләре буларак бәяләнә. Системалы капма-каршылык телнең барлык яруслары өчен дә (авазлар системасы,

авазлар арасындагы системалы үзгәрешләр, грамматик төзелеш, сүз байлыгының аерым төркемнәрендәге оппозицияләр...) хас булуы шарт. Бу капма-каршылыктар системалы булмаганда, әлеге күренешләр шушы төбәкнең географик яки экономик хосусиятенә бәйле булган яки аерым шәхесләрнең индивидуаль үзенчәлекләре, сирәк очрый торган архаизмнар яки билгеле кешеләр тарафыннан уйлап табылган неологизмнар булып кына саналырга тиешләр. Сөйләштә күзәтелә торган аермалыктар эталон телгә карата 40 % тан артмаса, ул аның диалект яки сөйләш ягыннан аермалы булуы турында сөйли. Мондый күренешләрнең күләме 50–70 % булганда, әлеге тел континуумы чагыштырыла торган тел эталонына карата тугандаш тел буларак каралырга тиеш. Территорияль аермалыктар 70 % яки аннан да артык булганда, ул бөтенләй башка система теле булып кабул ителә. Керәшен татарлары сөйләшләрен татар теленең башка сөйләшләренә, шулай ук әдәби телгә мөнәсәбәттә караганда, уртак элементлар 90 % тан артып китә.

Авторлар керәшен татарларының килеп чыгышына караган гипотезаларны фәнни яктан мөмкин кадәр тирәнтен тикшерү, тормыш-көн күрешләрен татар халкының башка төркемнәре белән бәйләнештә, сөйләшләрне тарихи-чагыштырмалы, системалы-синхрон методлар кулланып алынган нәтижеләр нигезендә керәшен татарларын татар халкының дини яктан гына аермалы бер төркем, телләре исә нинди чолганышта булуларына карап, казан татарлары (урта) һәм мишәр диалектларына караган сөйләшләр булулары турындагы нәтижеләргә киләләр.

Әржан Алкая һәм Зоя Кириллованың «Kreşin Tatar Türkçesi (Dil. Tarih. Kültür)». – İstanbul: Kesit yayınları, 2018) фәнни монографиясе төрки һәм татар теле белеменең зур казанышы буларак бәяләнергә тиеш. Ул, тел материалларын, фәннең яңа алымнарын кулланып, тирән анализлау ягыннан, төрле системаларга караган телләр өчен дә үрнәк булып торачак.

**РЕЦЕНЗИЯ НА МОНОГРАФИЮ ERCAN ALKAYA, ZOYA KİRİLLOVA
«KREŞİN TATAR TÜRKÇESİ (DİL. TARİH. KÜLTÜR)» (İSTANBUL:
KESİT YAYINLARI, 2018. 670 s.)**

Ферит Юсупович Юсупов,

Центр развития традиционной культуры
Министерства культуры Республики Татарстан,
420015, Россия, Казань, Пушкина, 66/33,
ferits@yandex.ru.

В рецензии научному анализу подвергается монография «Kreşin Tatar Türkçesi (Dil. Tarih. Kültür)». – İstanbul: Kesit yayınları, 2018. – 670 s. («Крещенные татары (Язык. История. Культура)». – Стамбул: Изд-во Кесит, 2018. – 670 с.). Авторами монографии являются известный всему тюркскому миру и широкой научной общественности Татарстана своими трудами по татарскому языку, татарской диалектологии профессор, заведующий отделением современных тюркских языков и литератур Фратского университета (Турция, г. Элязыг) Эржан Алкая и доцент кафедры общего языкознания и тюркологии Казанского (Приволжского) федерального университета Зоя Кириллова.

В данной книге проблемы языка, истории кряшен исследованы с привлечением богатого научного и фактического материала, большое внимание уделено раскрытию сложной истории формирования этноконфессиональной группы татарской нации – кряшен. В книге достаточно объемно описана деятельность крещено-татарской общественности, в разрезе истории представлены демографические данные, проанализированы этнографические группы и их говоры, распространенные в соседних национальных республиках и областях, пограничных с Республикой Татарстан. При описании территориальных говоров авторы применили системно-синхронный метод, который позволил представлять их современное состояние и функционирование. Каждая глава книги отличается аргументированностью суждений и выводов.

В приложении даны богатый лингвистический материал, образцы народной культуры, этнографические этюды, многочисленные фотографии, которые дают возможность объемнее представить духовную и материальную культуру крещеных татар.

Ключевые слова: татары, кряшены, крещенные татары, этнографические группы крещеных татар, говоры крещеных татар, история крещеных татар.